

ΟΙ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ

Η θεσμική διάσταση

Ιστοριογραφικές επισημάνσεις

Οι Φαναριώτες ως φαινόμενο της νεοελληνικής ιστορίας αποτέλεσε αμφιλεγόμενο θέμα και προκάλεσε αμηχανία στους Έλληνες ιστορικούς. Η τάση αυτή αποτυπώνεται στη μη ομόθυμη προσέγγιση του φαινομένου από την ελληνική ιστοριογραφία. Σε αντίθεση με τους άλλους «θεσμούς του Ελληνισμού», δηλαδή την Εκκλησία, τις κοινότητες, τα ένοπλα σώματα και την παιδεία, οι Φαναριώτες δεν εντάχθηκαν σ' αυτούς από όλους τους ιστορικούς. Από την άλλη, συγγραφείς σύνθετων ιστορικών έργων με άμεσες ή έμμεσες φαναριώτικες καταβολές, όπως ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, απαριθμούν τους Φαναριώτες μαζί με τους υπόλοιπους θεσμούς, υιοθετώντας και γι' αυτούς την ίδια υμνητική προσέγγιση που κάνουν και για τους άλλους. Υπογραμμίζουν, δηλαδή, ή και τονίζουν την προσφορά, κυρίως πολιτιστική, των Φαναριωτών στον Ελληνισμό της οθωμανικής περιόδου.

Το ιστοριογραφικό τοπίο έγινε θολό ήδη από το 1824, όταν ο Μάρκος-Φίλιππος Ζαλλώνης εξέδωσε στα γαλλικά την «Πραγματεία περί Φαναριωτών», στην οποία επικρίνει, χρησιμοποιώντας βαριές εκφράσεις, την παρουσία και το ρόλο των Φαναριωτών στην ελληνική προεπαναστατική κοινωνία. Χωρίς να σημαίνει ότι τη στάση του Ζαλλώνη υιοθέτησαν άκριτα ή έστω πιστά οι Έλληνες ιστορικοί, ωστόσο δημιουργήθηκε ένα ιστοριογραφικό υπόβαθρο με αρνητικό περιεχόμενο, το οποίο αργότερα αξιοποίησαν κατά το δοκούν διάφοροι ιστορικοί και σχολές. Κατ' εξοχήν οι μαρξιστές ιστορικοί χρησιμοποίησαν τους Φαναριώτες, μεταξύ άλλων κοινωνικών ομάδων, για να επιτεθούν εναντίον των ηγετικών ελίτ του Ελληνισμού κατά την προεπαναστατική περίοδο, καταγγέλλοντας ακόμη και την πολιτική των Φαναριωτών εις βάρος του λαού των παραδουνάβιων ηγεμονιών Μολδαβίας και Βλαχίας. Και σ' αυτή την τάση, πάντως, η αρχή του νήματος βρίσκεται ήδη σε κείμενα της εποχής του Διαφωτισμού, όπως ο «Ρωσοαγγλογάλλος» ή η «Ελληνική Νομαρχία», τα οποία τήρησαν μια σταθερά αρνητική στάση έναντι των Φαναριωτών, καθώς τους περιέλαβαν στις μισητές για τον ελληνικό λαό ηγετικές ελίτ.

Η εθνική ιστοριογραφία κράτησε αποστάσεις από αυτή την πολεμική στάση. Ακόμη κι αν ιστορικοί, όπως ο Απόστολος Βακαλόπουλος, δεν συμπεριέλαβαν τους Φαναριώτες στους θεσμούς του Ελληνισμού, ωστόσο κράτησαν μια ισορροπημένη ή και αμήχανη στάση όσον αφορά το ρόλο τους και έναντι γενικά της ελληνικής εθνικής ιδέας και ειδικότερα της Επανάστασης. Ακολουθώντας μια μέση οδό, η ελληνική εθνική ιστοριογραφία του 20ού αιώνα σε γενικές γραμμές τόνισε το θετικό πολιτιστικό ρόλο των Φαναριωτών για τον Ελληνισμό, ενώ προσπάθησε να λειάνει ή και να απαλείψει γεγονότα ή στοιχεία που θα οδηγούσαν ή θα προσανατόλιζαν προς μια εμφανώς επικριτική στάση γι' αυτούς. Η πραγμάτευση των Φαναριωτών μέσα σ' αυτή την προσέγγιση ενέχει και μια κολακευτική χροιά, ως προς το ότι αυτοί ως χριστιανοί, και μάλιστα ελληνορθόδοξοι, είχαν καταλάβει επίζηλα οθωμανικά κρατικά αξιώματα, αποτελώντας οι ίδιοι ένα ακόμη παράδειγμα τονισμού του μεγαλείου του Ελληνισμού μέσα στον οθωμανικό χώρο.

Πρόσφατα με την άνθηση των οθωμανικών σπουδών παγκοσμίως, αλλά και στην Ελλάδα, οι Φαναριώτες μελετήθηκαν από την πλευρά του οθωμανικού κράτους ως οιονεί τμήμα της οθωμανικής ελίτ. Οι σχετικές εργασίες εντάσσονται μέσα στο ερευνητικό πλαίσιο μελέτης διαφόρων κοινωνικών και πολιτικών ελίτ της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα. Η νέα αυτή προσέγγιση ανανέωσε το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για τους Φαναριώτες – και εκτός ελληνικού χώρου – και πρόσφερε νέες προοπτικές για τη μελέτη τους. Η ανάδυσή τους συνέπεσε χρονικά με την ανάδυση των περιφερειακών ελίτ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γνωστών ως «αγιάνηδων». Παρ' όλες τις εξωτερικές ομοιότητες των δύο φαινομένων (όπως ο ρόλος του «αριστοκρατικού τύπου οίκων» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τους μέσους οθωμανικούς χρόνους), η ως τώρα έρευνα συστηματοποίησε τις σημαντικές διαφορές τους. Κατ' αρχήν οι Φαναριώτες δεν είχαν προσωπικούς στρατούς, όπως οι αγιάνηδες, οι οποίοι στρατοί εξαρτούσαν τη μισθοδοσία τους και εν γένει την υπόστασή τους από τους αγιάνηδες. Δεύτερον, δεν στήριζαν τον πλούτο τους στην κατοχή ισόβιων φοροεκμισθώσεων από το κράτος. Επιπλέον, η βάση νομιμοποίησης των Φαναριωτών ήταν η Κωνσταντινούπολη, και συγκεκριμένα είτε το οθωμανικό παλάτι είτε το οικουμενικό πατριαρχείο. Στον αντίποδα, οι αγιάνηδες στήριζαν τη δύναμή τους στην υποστήριξη και το δίκτυο που ανέπτυξαν στις επαρχίες τους. Τέλος, το φαινόμενο των αγιάνηδων αφορούσε κάποιες συγκεκριμένες οικογένειες που μονοπωλούσαν αξιώματα και πλούτο σε κάθε επαρχία, ενώ οι Φαναριώτες ήταν ένα σύνολο ανταγωνιστικών οικογενειών γύρω από την κατοχή συγκεκριμένων κρατικών αξιωμάτων. Συνολικά, και παρ'

όλες τις διαφορές, οι Φαναριώτες αντιμετωπίζονται και ως οθωμανικό φαινόμενο, συνεισφέροντας στη σφαιρικότερη προσέγγιση της ιστορίας τους.

Ορισμός

Οι όροι «Φαναριώτες», «Φαναριωτισμός» και τα παράγωγά τους έχουν χρησιμοποιηθεί από τους ιστορικούς μεταγενέστερα από την εποχή που έζησαν οι ίδιοι. Πρόκειται δηλαδή για ετεροπροσδιορισμούς. Στα κείμενα που παρήχθησαν από τους Φαναριώτες δεν αναφέρεται πουθενά το όνομα «Φαναριώτης» για να δηλώσει το σύνολο των ανθρώπων, ούτε για να προσδώσει μια ιδιότητα ή ταυτότητα σε ένα πρόσωπο. Με βάση τη διαμόρφωση του φαινομένου, όπως αυτό εξελίχθηκε στην ιστορική διαχρονία του, θα μπορούσε να δοθεί ο παρακάτω ορισμός: Φαναριώτες είναι ένα σύνολο οικογενειών, με συνείδηση αρχοντικής καταγωγής, ιστορικά τεκμηριωμένης ή όχι, οι οποίες διέμεναν στη συνοικία Φαναρίου της Κωνσταντινούπολης και μονοπωλούσαν για περίπου έναν αιώνα τα τρία σημαντικά κρατικά αξιώματα, του Μεγάλου Διερμηνέα της Πύλης, του Διερμηνέα του Στόλου και των Ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Η χρονική έκταση ακμής τους καλύπτει τα χρόνια 1661-1821, περίοδο που κατείχαν αδιάλειπτα τα παραπάνω αναφερόμενα αξιώματα. Ωστόσο, η έρευνα αφήνει ανοιχτό το ερώτημα κατά πόσο «Φαναριώτες» υπήρχαν πριν και μετά από αυτή την περίοδο. Για το μετά η απάντηση είναι εύκολη και καταφατική. Φαναριώτες συνέχιζαν να υφίστανται και μετά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, όπως είναι γνωστό και από τη συμμετοχή κάποιων από αυτούς στον Αγώνα (π.χ. Αλέξανδρος Υψηλάντης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Θεόδωρος Νέγρης). Στο οθωμανικό δε περιβάλλον η ύπαρξη μελών φαναριωτικών οικογενειών σε οθωμανικά αξιώματα – αν και όχι τα τέσσερα που προαναφέρθηκαν – συνεχίστηκε καθ' όλο τον 19^ο αιώνα, όπως για παράδειγμα η περίπτωση της οικογένειας Μουσούρου, μέλη της οποίας είχαν αξιόλογη διπλωματική καριέρα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για το διάστημα πριν από το 1661 η απάντηση είναι δυσκολότερη. Η παλαιότερη βιβλιογραφία τείνει να θεωρήσει συλλήβδην ως «Φαναριώτες» τους κοινωνικά και οικονομικά ισχυρούς ελληνορθόδοξους της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι σχετίζονταν, με στενότερους ή χαλαρότερους δεσμούς, με το οικουμενικό πατριαρχείο, το οποίο, πάντως, πριν από το 1601 δεν έδρευε στη συνοικία του Φαναρίου. Μ' αυτό τον τρόπο οι ιστορικοί έδιναν χρονική ευρύτητα και διάρκεια στην ελληνορθόδοξη ελίτ και μέσω αυτής στη σταθερή οργάνωση και δυναμική του Ελληνισμού της οθωμανικής περιόδου. Τονίζονταν δε η συνέχεια των αριστοκρατικών οικογενειών από τη βυζαντινή περίοδο. Πρόσφατα, έχει απορριφθεί πειστικά αυτή η άποψη. Υποστηρίζεται ότι οι Φαναριώτες είναι ένα ιστορικό φαινόμενο με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και εξίσου συγκεκριμένη χρονική διάρκεια. Κατά συνέπεια, όταν αναφερόμαστε σε Φαναριώτες προσδιορίζουμε συγκεκριμένα πρόσωπα ή οικογένειες σε μια περίοδο που εκτείνεται από το τρίτο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα μέχρι την έκρηξη της Επανάστασης.

Προϊστορία, εμφάνιση και ανάδυση των Φαναριωτών

Η ελληνική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης μετά την Άλωση

Εφόσον οι Φαναριώτες συγκροτούσαν για τις ελληνικές κοινωνίες ένα είδος αριστοκρατίας και για να φανεί καλύτερα ο τρόπος ανάδυσής τους, κρίνεται σκόπιμο να γίνει σύντομη αναφορά στην πριν από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη. Η ευρύτερα διαδεδομένη άποψη είναι ότι λίγο πριν την Άλωση ή ακόμη και κατά τη νύχτα πριν το τελικό χτύπημα, τα περισσότερα μέλη των βυζαντινών οικογενειών διέφυγαν πρώτα στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη και ή έμειναν εκεί ή πέρασαν στην ιταλική χερσόνησο και τη Δυτική Ευρώπη, κάνοντας μια δεύτερη καριέρα. Ωστόσο, κάποιοι παρέμειναν και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να αναφερόμαστε άκριτα σε αφανισμό της βυζαντινής ελίτ από τον Οθωμανό κατακτητή. Έτσι, δεν έχουμε ρήξη στην ιστορική συνέχεια της βυζαντινής αριστοκρατίας, αλλά αναπροσαρμογή με βάση τα νέα πολιτικά δεδομένα. Η πολιτική του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ δεν ήταν άσχετη με τη διαμόρφωση της νέας ελληνορθόδοξης αριστοκρατίας. Είναι γνωστό ότι ο ίδιος διατήρησε ή και προσέλαβε και μετά την Άλωση ελληνορθόδοξους συμβούλους για τις πολιτικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας. Επίσης δημιούργησε ένα εργαστήριο αντιγραφής ελληνικών χειρογράφων, ενώ επάνδρωσε κι ένα τμήμα της κρατικής υπαλληλίας με Έλληνες γραφείς, προκειμένου να διεξαγάγουν την αλληλογραφία με τους δυτικούς (Ιταλούς κυρίως) ηγεμόνες, η οποία γινόταν στην ελληνική κατά βάση γλώσσα. Η εμφάνιση νέων προσώπων στο ηγετικό στρώμα του Ελληνισμού της Πόλης δεν σήμαινε ότι εξοντώθηκαν τα μέλη των βυζαντινών οικογενειών. Βρίσκουμε και στην Πόλη μετά την Άλωση μέλη βυζαντινών αρχοντικών οικογενειών να διατηρούν μια εξέχουσα θέση. Τα πρόσωπα αυτά κινήθηκαν στον τομέα του εμπορίου και της εκμίσθωσης φόρων, επιχειρηματικά πεδία που ανοίγονταν γι' αυτούς μετά την πολιτική αλλαγή του 1453. Μέλη των οικογενειών

των Παλαιολόγων, των Καντακουζηνών, των Ράλληδων και των Χαλκοκονδύληδων συναντώνται στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα στις οθωμανικές πηγές ως εκμισθωτές δημοσίων προσόδων. Οι Καντακουζηνοί, από την άλλη, θα συνδέσουν την οικονομική τους δύναμη με τη συμμετοχή τους στα τεκταινόμενα στο πατριαρχείο, προβάλλοντας δικούς τους υποψηφίους κατά τον 16^ο αιώνα. Μέλη, τέλος, αυτών των οικογενειών προσπάθησαν να διατηρήσουν την ηγετική τους θέση στη χριστιανική κοινωνία με τον εξισλαμισμό τους. Έτσι ήταν υπαρκτό το φαινόμενο κάποιο μέλος της οικογένειας να γίνει μουσουλμάνος και κάποιο να διατηρεί τη χριστιανική του πίστη. Αυτό είχε όφελος και για τους δυο: ο μουσουλμάνος από τη μια ανερχόταν στα ύπατα αξιώματα της οθωμανικής ιεραρχίας. Αυτό συνέβαινε λόγω της πολιτικής του Μεχμέτ να εμπιστευτεί την ανώτατη θέση του μεγάλου βεζίρη (αλλά και άλλες λιγότερο υψηλές) σε εξισλαμισμένους ή μέλη του παιδομαζώματος. Οι χριστιανοί, απ' την άλλη, ωφελούνταν, γιατί μέσω των συγγενών τους είχαν ευνοϊκές ρυθμίσεις ή μπορούσαν να λάβουν καλύτερους όρους για τις εμπορικές τους υποθέσεις. Μ' αυτό τον τρόπο το κύρος και η συγκέντρωση πλούτου διαιωνίζονταν τόσο στην κοινωνία των κατακτητών όσο και των κατακτημένων.

Ο εμπλουτισμός της χριστιανικής αριστοκρατίας της Πόλης προήλθε και από τον αναγκαστικό εποικισμό χριστιανικών πληθυσμών στην οθωμανική πρωτεύουσα που ακολούθησε μετά την κατάκτηση ελληνικών περιοχών. Κυρίως η μεταφορά αριστοκρατικών οικογενειών από την Τραπεζούντα (που κατακτήθηκε το 1461) οδήγησε σε μια μίξη των κωνσταντινουπολιτών και των τραπεζούντιων αριστοκρατών, φέρνοντας κοντά οικογένειες που ήταν περήφανες για το βυζαντινό τους παρελθόν, αλλά προέρχονταν από διαφορετικά (βυζαντινά πάντως) κράτη. Στη δημιουργία των Ελλήνων αρχόντων στην Πόλη ουσιαστικό ρόλο έπαιξαν οι επιγαμίες μεταξύ γόνων της παλαιάς αριστοκρατίας και των νέων πλούσιων ανερχόμενων ατόμων. Μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αιώνα η κοινωνική ομάδα των αρχόντων δεν είχε συνδεθεί με το Φανάρι, αφού εξάλλου δεν είχε μεταφερθεί ακόμη το πατριαρχείο στη θέση που είναι μέχρι και σήμερα. Ο Γαλατάς ήταν η περιοχή των πλουσίων, όπου οι επιχειρηματικές δραστηριότητες ήταν πολυσύνθετες και πολλά υποσχόμενες.

Ευνοϊκοί παράγοντες ανάπτυξης των Φαναριωτών

Μέχρι το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα η κοινωνική κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη αναφορικά με την ελληνορθόδοξη ελίτ φαίνεται ότι διατηρήθηκε η ίδια, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω. Μαρτυρούνται στις πηγές Έλληνες, οι οποίοι είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν μεγάλη περιουσία κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, αλλά δύσκολα μπορούμε να πούμε ότι δημιούργησαν τα κατάλληλα δίκτυα ώστε να αποκτήσουν ένα οικογενειακό περιβάλλον που νεμόταν κρατικές θέσεις και διέθετε ένα κοινωνικό κύρος ανάμεσα στην ελληνορθόδοξη κοινωνία της Κωνσταντινούπολης. Προς τα τέλη του 17^{ου} αιώνα έχουμε για πρώτη φορά την αμφισβήτηση του κύρους των παλαιών και γνωστών αρχοντικών οικογενειών της Πόλης. Η αμφισβήτηση προήλθε από τους «νεοπλούσιους», μια νέα κοινωνική ομάδα που αναδείχτηκε εκείνη την εποχή μέσω των ανακατατάξεων που γενικώς δημιουργήθηκαν στην οθωμανική κοινωνία. Εξέχων εκπρόσωπος αυτής της τάσης ήταν ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Η τακτική που ακολούθησαν αυτοί οι «νεοπλούσιοι» ήταν: α) η άρνηση της κοινωνικής χρησιμότητας των παλαιών ευγενών, β) η προβολή νέων αξιών που συμβόλιζαν τα επιτεύγματα των «νεοπλουσίων» (π.χ. η φιλομάθεια) και γ) η προσπάθεια αλλαγής του περιεχομένου της έννοιας της ευγένειας. Σ' αυτή την αντιπαράθεση η οικονομική βάση παίζει ένα σημαντικό ρόλο. Η μεταβυζαντινή ευγένεια μέχρι το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα περιλάμβανε μέλη που κάποτε τους είχε αναγνωριστεί η νομή κτημάτων, με τη μορφή της ιδιοποίησης εκκλησιαστικών εισοδημάτων από «πατριαρχικά χωρία» ή ασχολούνταν με το εμπόριο και τη φοροεκμίσθωση. Αντίθετα, οι οικονομικές δραστηριότητες των «νεοπλουσίων» και κατ' εξοχήν του Μαυροκορδάτου ήταν ο τοκισμός, δηλαδή η εμπορία κεφαλαίων, δραστηριότητα η οποία ήταν προγενέστερη από τη σύνδεσή του με την οθωμανική γραφειοκρατία. Επιπλέον, μέσα από κείμενα Φαναριωτών ανιχνεύεται μια αποστροφή ή και απέχθεια για τους εμπόρους και τους τεχνίτες, θεωρώντας ότι οι τελευταίοι ασκούν μια μη αρμόζουσα στην κοινωνική θέση των Φαναριωτών οικονομική δραστηριότητα. Αυτή η διαφοροποίηση ή καλύτερα η οικονομική εξειδίκευση αποτέλεσε ένα διαφοροποιητικό και συνάμα ερμηνευτικό στοιχείο για την εμφάνιση και άνοδο των Φαναριωτών.

Η εμπορία χρήματος ήταν διαδεδομένη στην οθωμανική κοινωνία και το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, καθώς η μεγάλη ώθηση στη διεξαγωγή του διεθνούς εμπορίου, έδωσε νέες και θετικές προοπτικές για την άσκηση πιστωτικής δραστηριότητας από ιδιώτες. Η έλευση ξένων οικονομικών δυνάμεων (π.χ. Αγγλία, Ολλανδία) στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και η διεθνοποίηση τρόπων τινά του οθωμανικού εμπορίου αύξησε τις ανάγκες για ρευστό και επέκτεινε την κυκλοφορία χρήματος. Ταυτόχρονα, η οικονομική ύφεση που από την εποχή της μεγάλης δημοσιονομικής κρίσης του τέλους του 16^{ου} αιώνα δεν απομακρύνθηκε από την οθωμανική κοινωνία, διατηρούσε απαραίτητη τη χρήση ρευστού για την ικανοποίηση φορολογικών ή

εμπορικών υποχρεώσεων από πρόσωπα και φορείς. Η συστηματική άσκηση από την πλευρά των «νεοπλούσιων» της πιστωτικής δραστηριότητας διευκόλυνε τη συσσώρευση πλούτου από αυτούς και την συνακόλουθη άνοδο του κοινωνικού κύρους τους και της πολιτικής ισχύος τους. Για παράδειγμα ο δανεισμός προς μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας τους οδήγησε όχι μόνο στην κατοχή εκκλησιαστικών αξιωμάτων, αλλά και στην εξάρτηση του πατριαρχείου, σε θέματα άσκησης πολιτικής, από τους Φαναριώτες. Αντίστοιχα, η συσσώρευση πλούτου αποτέλεσε μια πολύ καλή βάση για τη διεκδίκηση και κατοχή κρατικών αξιωμάτων.

Πέρα από αλλαγές στους κόλπους της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης, ο ευρύτερος οθωμανικός περίγυρος ήταν επίσης ευνοϊκός για την ανάδυση νέων προσώπων και ομάδων στις ελίτ. Εκτός από τις οικονομικά ευνοϊκές συνθήκες για τη συσσώρευση πλούτου μέσω πιστωτικών δραστηριοτήτων μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη σταδιακή διαμόρφωση βεζιρικών «οίκων» στην Κωνσταντινούπολη (π.χ. των Κιοπρουλού) δίπλα – αλλά όχι ανταγωνιστικά – στον ηγεμονικό του Οσμάν, υπήρχε κι ένας άλλος παράγοντας για την ανάδυση αρχοντικών οικογενειών. Αυτή την εποχή, και ειδικά από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία, λόγω των προκλήσεων που αντιμετώπιζε σε στρατιωτικό και σε διπλωματικό επίπεδο, μετασχηματίζεται σταδιακά. Βασικό στοιχείο αυτής της κρατικής αναδιοργάνωσης είναι η υποχώρηση του στρατιωτικού έναντι του πολιτικού. Με άλλα λόγια, άρχισε να αναδύεται μια γραφειοκρατία, η οποία διεκδικεί ρόλο στη λήψη πολιτικών αποφάσεων εις βάρος των στρατιωτικών που είχαν μέχρι τότε το αποκλειστικό προνόμιο στην άσκηση πολιτικής. Με δεδομένο ότι οποιοδήποτε στρατιωτικό αξίωμα ήταν κλειστό για ένα χριστιανό, η προϊούσα «πολιτικοποίηση» των οθωμανικών αξιωμάτων έδινε θεωρητικά την ευκαιρία σε μη μουσουλμάνους να κατέχουν πολιτικά αξιώματα. Επιπλέον, η πολυπλοκότητα των διεθνών σχέσεων, στις οποίες πια οι Οθωμανοί δεν συμμετέχουν από θέση ισχύος, αλλά επί ίσοις όροις με τα ευρωπαϊκά κράτη, αύξησε την αναγκαιότητα ύπαρξης πολύγλωσσων διερμηνέων στις τάξεις της κρατικής γραφειοκρατίας, οι οποίοι, μάλιστα, αποκτούσαν όλο και περισσότερο πολιτική σημασία για το κράτος.

Καθώς η διαμόρφωση του φαναριωτικού φαινομένου προσδιορίζεται από την κατοχή τεσσάρων οθωμανικών κρατικών αξιωμάτων, η ανάλυσή τους και ο ρόλος των Φαναριωτών σ' αυτά θα βοηθήσει στο να εικονιστεί καλύτερα το ιστορικό αυτό φαινόμενο.

Τα τρία κρατικά αξιώματα

Μέγας Διερμηνέας της Υψηλής Πύλης

Η θέση του Διερμηνέα (*δραγουμάνος* στις πηγές της εποχής) της Πύλης δεν δημιουργήθηκε για κάποιον Φαναριώτη, ούτε την εποχή που μας ενδιαφέρει. Λόγω της μη γνώσης δυτικών γλωσσών από την οθωμανική γραφειοκρατία, η θέση του διερμηνέα υπήρχε ήδη από τον 15^ο αιώνα και κατεχόταν από μη μουσουλμάνους Οθωμανούς υπηκόους (Έλληνες, Αρμένιους, Εβραίους) ή εξισλαμισμένους Ευρωπαίους (π.χ. Ιταλούς). Δεν είναι γνωστά πολλά πράγματα για τη θέση και τις αρμοδιότητες του θεσμού, αλλά γενικά υποστηρίζεται ότι οι διερμηνείς ασκούσαν κυρίως μεταφραστικές εργασίες στο Παλάτι και μόνο κατ' εξαίρεση – λόγω του κύρους του εκάστοτε διερμηνέα ή άλλων ειδικών πολιτικών συνθηκών – τους δινόταν *ad hoc* πολιτικές αρμοδιότητες στο πλαίσιο κάποιας διπλωματικής αποστολής σε ευρωπαϊκό κράτος.

Στην οθωμανική πρωτεύουσα κατά τον 17^ο αιώνα όλο και περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες διατηρούσαν μόνιμες πρεσβείες, καθώς τα ζωτικά συμφέροντά τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αυξάνονταν. Όπως είναι λογικό, θέση διερμηνέα προβλεπόταν και σ' αυτές τις πρεσβείες, μόνο που εδώ η προτίμηση ήταν σε γνώστες της οθωμανο-τουρκικής γλώσσας, παράλληλα με τους γνώστες της γλώσσας του κράτους, στο οποίο ανήκε η πρεσβεία. Τα πρόσωπα που συγκέντρωναν αυτά τα προσόντα ήταν κυρίως οι μη μουσουλμάνοι Οθωμανοί υπήκοοι. Έτσι, η κατοχή θέσης διερμηνέα σε κάποια ευρωπαϊκή πρεσβεία έδινε στον κάτοχο τη δυνατότητα να δημιουργήσει ένα προσωπικό δίκτυο ευνοουμένων και να αποκτήσει πείρα των διεθνών σχέσεων. Αν, μάλιστα, το ίδιο πρόσωπο κατείχε και τη θέση διερμηνέα του οθωμανικού παλατιού, τότε η πολιτική πείρα και το δίκτυο ήταν πολύτιμα και για τις δυο πλευρές.

Ένα τέτοιο πρόσωπο ήταν ο άνθρωπος που εγκαινίασε την περίοδο συνεχούς κατοχής του αξιώματος του Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης από φαναριώτικες οικογένειες. Ο Παναγιώτης Νικουσίος δεν ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας κι ούτε είναι γνωστό με βεβαιότητα το έτος αλλά και ο τόπος γέννησής του. Η πρόσφατα, πάντως, τεκμηριωμένη άποψη είναι ότι γεννήθηκε το 1613 ή το 1621 στη Χίο από χιώτικη οικογένεια. Τα έτη που σχετίζονται με τη ζωή του μέχρι την άνοδό του στο αξίωμα του διερμηνέα της Πύλης επίσης δεν είναι επιβεβαιωμένα. Σίγουρο φαίνεται, ωστόσο, ότι ήταν γνώστης ανατολικών και δυτικών γλωσσών και ότι είχε εισέλθει στην αυστριακή πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης ως υπάλληλος και αργότερα

ως διερμηνέας. Η ευφράδεια, η ευρυμάθεια και η ευστροφία τον έκαναν γνωστό στην κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία και στο οθωμανικό παλάτι. Η τοποθέτησή του στη θέση του Διερμηνέα της Πύλης το 1661 αποτέλεσε προσωπική επιλογή του πανίσχυρου Μεγάλου Βεζίρη Μεχμέτ Κιοπρουλού. Η δωδεκάχρονη θητεία του, που σταμάτησε με το θάνατό του, ήταν που του έδωσε αίγλη και δύναμη, τόσο στους κύκλους του Παλατιού και των ευρωπαϊκών πρεσβειών, όσο και της ελληνορθόδοξης κοινωνίας. Ο Νικούσιος αποτελούσε μέλος της οθωμανικής αντιπροσωπείας για την παράδοση του Χάνδακα και τη λήξη του Κρητικού πολέμου (1669), ενώ θρυλικές διαστάσεις έλαβαν οι συζητήσεις του για θεολογικά θέματα με το μουσουλμάνο ιεροκήρυκα και θεολόγο Βανί Εφέντη. Έχοντας την εμπιστοσύνη του Μεγάλου Βεζίρη Αχμέτ Κιοπρουλού, ο Νικούσιος ενήργησε με διπλωματικότητα και στο θέμα της κατοχής των προσκυνημάτων των Αγίων Τόπων, διαβλέποντας τον κίνδυνο ενίσχυσης της ευρωπαϊκής επιθετικότητας, αν αυτά αποδίδονταν στους ορθοδόξους. Ωστόσο, είχε καταφέρει να εκδοθεί αυτοκρατορικό διάταγμα, με το οποίο κατοχυρώνονταν οι Άγιοι Τόποι στους ορθοδόξους. Για την προσφορά του στο κράτος ο Νικούσιος έλαβε από το μεγάλο βεζίρη ως ανταμοιβή την εφ' όρου ζωής είσπραξη των φορολογικών εισοδημάτων της Μυκόνου. Ο Νικούσιος φρόντισε, τέλος, για την ανέγερση μοναστηριών σε διάφορα μέρη. Πέθανε κατά τη διάρκεια εκστρατείας των Οθωμανών προς την Πολωνία.

Το κύρος του Νικούσιου του επέτρεψε να υποδείξει και το διάδοχό του. Αν ο Νικούσιος ήταν ο πρώτος χρονολογικά στη σειρά των Φαναριωτών, ο διάδοχός του στη διερμηνεία της Πύλης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ήταν αυτός που συνέβαλε στο να διαμορφωθεί το φαναριωτικό φαινόμενο και να αποκτήσει σταθερές βάσεις και χρονική διάρκεια. Ο Μαυροκορδάτος είχε ομοιότητες, αλλά και διαφορές με τον προκάτοχό του. Ήταν γιος χιώτη εμπόρου και της κόρης του πανίσχυρου εμπόρου και προμηθευτή του οθωμανικού παλατιού σε κρέας, Σκαρλάτου Μπεγλικτή. Διετέλεσε μαθητής του φημισμένου λόγιου και δασκάλου Ιωάννη Καρυοφύλλη. Σπούδασε στα πανεπιστήμια Πάδοβας και Μπολόνιας ιατρική και φιλοσοφία και αναγορεύτηκε διδάκτορας. Η πολυγλωσσία και η ευρυμάθεια τον χαρακτήριζαν από τα πρώτα του βήματα. Όταν επέστρεψε από την Ιταλία, τοποθετήθηκε δάσκαλος στην πατριαρχική σχολή (1665-1672) και το 1673 διαδέχτηκε το Νικούσιο στη θέση του Διερμηνέα της Πύλης, καθώς ήδη από το 1671 ήταν γραμματέας του. Έχαιρε κι ο ίδιος εκτίμησής από κύκλους του Παλατιού και των ευρωπαϊκών πρεσβειών. Ακόμη και αν φυλακίστηκε μετά την αποτυχημένη οθωμανική πολιορκία της Βιέννης το 1683, επανήλθε στη θέση του το 1687 με την αλλαγή σουλτάνου. Συμμετείχε κι αυτός σε μια διπλωματική αποστολή για τη λήξη πολέμου. Ήταν ο ένας από τους δύο Οθωμανούς διαπραγματευτές στην κρισιμότητα για τους Οθωμανούς συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699). Τότε του δόθηκε ο τίτλος του «εξ απορρήτων» (μυστικοσύμβουλος), με τον οποίο υπέγραφε τα κείμενα και τις επιστολές του. Η διαφορά με το Νικούσιο ήταν ότι ο Μαυροκορδάτος είχε συνείδηση ευγενούς καταγωγής ή έστω προσπάθησε να την προβάλλει και να την μεταλαμπαδεύσει και στο γιο του. Η έννοια της ευγένειας και η συνειδητή συγκρότηση μιας αριστοκρατικής οικογένειας με στόχο την κατάληψη κρατικών αξιωμάτων ήταν στοιχεία μιας υπό διαμόρφωση πολιτικής ιδεολογίας, της οποίας τη βάση έθεσε ο Μαυροκορδάτος και η οποία αποτέλεσε το πλαίσιο λειτουργίας και των υπολοίπων φαναριωτικών οικογενειών που ακολούθησαν το παράδειγμά του. Γι' αυτό δεν κάνει εντύπωση που ο Αλέξανδρος φρόντισε να τον διαδεχθεί στη διερμηνεία της Πύλης όχι κάποιος άλλος, αλλά ο γιος του Νικόλαος. Έτσι, ο Μαυροκορδάτος έγινε ο γενάρχης της πρώτης φαναριώτικης οικογένειας.

Το αξίωμα του μέγα διερμηνέα κατέλαβαν συνολικά 37 Φαναριώτες σε 41 θητείες. Οι Μαυροκορδάτοι ήταν η πρώτη οικογένεια που μονοπώλησε το αξίωμα μέχρι το 1717. Τα επόμενα εκατό χρόνια το αξίωμα καταλήφθηκε από μέλη των οικογενειών Μουρούζη και Καρατζά (από 6 πρόσωπα η καθεμιά), Σούτσου (5), Γκίκα και Καλλιμάχη (από 4 πρόσωπα), Υψηλάντη (2), Αργυρόπουλου (1), Ράλλη (1), Χαντζερή (1) και Αριστάρχη (1). Ο Κωνσταντίνος Μουρούζης, Διερμηνέας της Πύλης το Μάρτιο του 1821, αποκεφαλίστηκε μετά την είδηση για την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και στη θέση του τοποθετήθηκε για λίγους μήνες ο Σταυράκης Αριστάρχη που ήταν και ο τελευταίος Φαναριώτης στη σειρά των Μεγάλων Διερμηνέων της Πύλης.

Οι αρμοδιότητες του Διερμηνέα, όπως φάνηκε από τα παραπάνω, ήταν κάτι πολύ περισσότερο από έναν σημερινό διερμηνέα σε μια δημόσια υπηρεσία. Ο Μέγας Διερμηνέας συνόδευε τον αναδυόμενο στην κρατική ιεραρχία ρεΐς-ουλ-κιουτάμπ (*reisülküttab*), που κατά τον όψιμο 18^ο αιώνα ασκούσε τις αρμοδιότητες ενός σημερινού Υπουργού των Εξωτερικών. Ως εκ τούτου, ο Διερμηνέας της Πύλης ερχόταν σε επαφή με ξένες πρεσβείες και διπλωματικές αποστολές και θα μπορούσε να επηρεάσει τον προϊστάμενό του σε θέματα άσκησης εξωτερικής πολιτικής. Λόγω της υψηλής θέσης του ο Διερμηνέας της Πύλης είχε κάποια προνόμια, όπως την εκδίκαση υποθέσεών του μόνο από το δικαστήριο του Μεγάλου Βεζίρη (*διβάνι*), στον οποίο ήταν υπόλογος. Από τους Φαναριώτες που ανήλθαν στο αξίωμα σχεδόν όλοι το χρησιμοποίησαν ως προστάδιο για

να καταλάβουν τα αξιώματα των ηγεμόνων σε Μολδαβία και Βλαχία. Κανένας, πάντως, μετά τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο δεν διακρίθηκε ιδιαίτερα στο αξίωμα αυτό.

Ο Διερμηνέας του Στόλου

Δεύτερο χρονολογικά κρατικό αξίωμα που κατείχαν οι Φαναριώτες ήταν του Διερμηνέα (*δραγουμάνου*) του οθωμανικού στόλου. Σε αντίθεση με το προηγούμενο, αυτό το αξίωμα δεν προϋπήρχε. Θεσμοθετήθηκε το 1701 για να εξυπηρετήσει κρατικές ανάγκες. Ειδικότερα, τα πολλά και απομακρυσμένα νησιά του Αιγαίου ανήκαν διοικητικά στο ναύαρχο του οθωμανικού στόλου (*καπουδάν πασά*) και οι κάτοικοί τους ήταν στη συντριπτική πλειονότητα χριστιανοί. Θεσμοθετήθηκε η θέση του διερμηνέα ως διαμεσολαβητή μεταξύ του Οθωμανού υψηλού αξιωματούχου και των κατοίκων των νησιών, προκειμένου να βοηθήσει ο νέος αξιωματούχος στη διευθέτηση των ποικίλων ζητημάτων που ανέκυπταν. Ακολουθώντας την πρακτική που είχε διαμορφωθεί για το Διερμηνέα της Πύλης και αξιοποιώντας το υπάρχον στελεχικό δυναμικό, το νέο αξίωμα παραχωρήθηκε από το κράτος αποκλειστικά σε ελληνορθόδοξους Οθωμανούς υπηκόους, κυρίως μέλη φαναριωτικών οικογενειών. Πρώτος στον κατάλογο των Διερμηνέων του στόλου αναφέρεται ο Ιωάννης Πορφυρίτης. Ο δεύτερος στη σειρά προερχόταν από αρχοντική οικογένεια της Πάρου (Κωνσταντίνος Βεντούρας). Η εναλλαγή νησιωτικών, κατά βάση παριανών, οικογενειών με φαναριωτικές στην κατοχή του αξιώματος συνεχίστηκε μέχρι το 1821. Σημαντική προσωπικότητα στη θέση αυτή ήταν ο Νικόλαος Πέτρου Μαυρογένης, ο οποίος το κατείχε από το 1770-1786, σε μια περίοδο ιδιαίτερα ταραγμένη για το Αιγαίο και ο οποίος αμέσως μετά τοποθετήθηκε ηγεμόνας της Βλαχίας. Είχε, μάλιστα, καταφέρει να πείσει τον Οθωμανό ναύαρχο να παράσχει αμνηστία σε όσους χριστιανούς νησιώτες συμμετείχαν στα Ορλωφικά. Το αξίωμα ήταν το χαμηλότερο σε κύρος και ισχύ από τα τέσσερα που καταλάμβαναν οι Φαναριώτες. Γι' αυτό θεωρούταν ως ένας προθάλαμος για την κατάληψη των άλλων τριών αξιωμάτων. Παρ' όλα αυτά, το ετήσιο εισόδημα του διερμηνέα του στόλου έχει υπολογιστεί σε 150.000 γρόσια, ποσό ιδιαίτερα υψηλό που επέτρεπε στον εκάστοτε Διερμηνέα να δημιουργήσει μια αξιόλογη περιουσία, η οποία στη συνέχεια θα του χρειαζόταν για να διεκδικήσει τα άλλα υψηλότερα – και ακριβότερα – αξιώματα. Ο διορισμός νέου Διερμηνέα σήμαινε αυτόματα οικονομική επιβάρυνση των νησιωτών μέσω ειδικής έκτακτης εισφοράς.

Οι αρμοδιότητες του Διερμηνέα του στόλου ήταν η κατανομή της φορολογίας, η εξασφάλιση πληρωμάτων για τον οθωμανικό στόλο και γενικά η μεσολάβηση μεταξύ νησιωτών και οθωμανικής εξουσίας για οποιοδήποτε θέμα ανέκυπτε. Λόγω της θέσης του, ο Διερμηνέας του στόλου είχε άμεση επαφή με τους νησιώτες και συνεισέφερε στην επίλυση προβλημάτων τους όχι μόνο σε σχέση με το κράτος, αλλά και μέσα στους κόλπους των κοινοτήτων τους. Υπάρχει αρκετό τεκμηριωτικό υλικό που αναφέρεται στη ρύθμιση κοινοτικών θεμάτων από τους Διερμηνείς του στόλου, σε συναντήσεις των τελευταίων με τοπικούς παράγοντες των νησιών, ενώ οι ίδιοι συνέβαλαν και στην κωδικοποίηση του εθιμικού δικαίου των νησιών. Στον όρμο Νηριό της Πάρου, όπου ελλιμενίζονταν ο οθωμανικός στόλος δύο φορές το χρόνο, οι Διερμηνείς εκδίκασαν μαζί με τους προκρίτους των νησιών αστικές και ποινικές υποθέσεις. Κάποιοι, μάλιστα, από τους Διερμηνείς έφτασαν να διατάζουν την κωδικοποίηση του εθιμικού δικαίου των νησιών της δικαιοδοσίας τους, όπως έκανε ο Κωνσταντίνος Χαντζερής με τη Σαντορίνη το 1797 και ο Παναγιώτης Μουρούζης με όλα τα νησιά το 1806. Λόγω του κοινού θρησκευτικού υπόβαθρου οι Διερμηνείς του στόλου ενδιαφέρθηκαν για την ανέγερση εκκλησιών και σχολείων στα νησιά, όπως ο Μιχαήλ Μάνος που ίδρυσε σχολείο στη Φολέγανδρο το 1816 ή ο Νικόλαος Μαυρογένης που ανοικοδόμησε το ναό Αγίου Αρτεμίου στη Νάξο.

Οι ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας

Τα τελευταία χρονικά αξιώματα που καταλήφθηκαν από τους Φαναριώτες ήταν αυτά των δύο φόρου υποτελών οθωμανικών επαρχιών της Βλαχίας και της Μολδαβίας (σλαβ.: *οσποδάρος*, τουρκ.: *βοεβόδας*, ελλ.: *πρίγκιπας*). Ουσιαστικά επρόκειτο για θέσεις Οθωμανών διοικητών επαρχιών, για επαρχιακούς διοικητές, γι' αυτό το λόγο ήταν τα πιο επίζηλα αξιώματα. Ο κάτοχος των θέσεων είχε τον τίτλο του πασά δύο αλογοουρών, στοιχείο που τον έφερνε αρκετά ψηλά στη διοικητική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η Μολδαβία και η Βλαχία – που επικράτησε να ονομάζονται παραδουνάβιες ηγεμονίες – ήταν οι μόνες οθωμανικές επαρχίες που ενώ παρέμειναν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα υποτελείς του οθωμανικού κράτους, διατήρησαν το προνόμιο να διοικούνται από ντόπιους ηγεμόνες και να έχουν ένα ιδιότυπο διεθνές καθεστώς, απόρροια του οποίου ήταν η διοίκησή τους από χριστιανούς. Οι ηγεμόνες αυτοί εκλέγονταν από τους βογιάρους, την τοπική χριστιανική ελίτ των Βλάχων και Μολδαβών γαιοκτημόνων. Η οθωμανική εξουσία επικύρωνε την εκλογή και ανάλογα με την κατάσταση μπορούσε να επέμβει υποστηρίζοντας ή και σπανιότερα επιβάλλοντας δικό της ευνοούμενο για το αξίωμα. Οι επαρχίες αποτελούσαν καθ' όλη τη διάρκεια των οθωμανικών αιώνων το σταθερό και νευραλγικό στρατιωτικό σύνορο

της αυτοκρατορίας προς την Ευρώπη, ακόμη και μετά την οθωμανική κατάκτηση της Ουγγαρίας (1526-1687). Οι ηγεμόνες είχαν την υποχρέωση να πληρώνουν έναν ετήσιο φόρο υποτέλειας στον Οθωμανό σουλτάνο και να προσφέρουν στρατεύματα σε περίπτωση πολέμου των Οθωμανών. Λόγω της γεωγραφικής θέσης τους, της γειτνίασης με την Κωνσταντινούπολη μέσω Μαύρης Θάλασσας και της πλούσιας σε παραγωγή σιτηρών Βλαχίας, οι ηγεμονίες υποχρεώνονταν να προμηθεύουν με σιτηρά, κρέας και άλλα προϊόντα την οθωμανική πρωτεύουσα σε τακτική βάση. Λόγω της θέσης τους οι ηγεμόνες των δύο επαρχιών ασκούσαν και κατασκοπευτική δραστηριότητα, καθώς στα βόρεια σύνορά τους απλωνόταν η αψβουργική μοναρχία και αργότερα η ρωσική αυτοκρατορία, που ήταν σταθερά εχθρικές δυνάμεις για τους Οθωμανούς. Ως φόρου υποτέλειας οι δύο ηγεμόνες είχαν αυτονομία στην άσκηση εσωτερικής πολιτικής.

Παρ' όλο που ο πληθυσμός των επαρχιών ήταν στη συντριπτική πλειονότητα ντόπιοι χριστιανοί Βλάχοι και Μολδαβοί με απουσία μουσουλμανικού πληθυσμού, είχαν μετοικήσει στις παραδουνάβιες ηγεμονίες ήδη από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα ελληνορθόδοξοι από την Ήπειρο και άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, κυρίως λόγω εμπορίου. Αυτό το στοιχείο σε συνδυασμό με την παραχώρηση μεγάλων εκτάσεων ως μετόχια ορθόδοξων μονών της Ανατολής και κυρίως με τη φιλορθόδοξη πολιτική των ντόπιων ηγεμόνων, συνέβαλαν ώστε το ελληνόφωνο στοιχείο και η ελληνόφωνη παιδεία προοδευτικά να ακμάσουν και μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα να αποτελέσουν ένα δυναμικό ποιοτικά – αν και όχι ποσοτικά – κομμάτι του πληθυσμού. Οι ντόπιοι ηγεμόνες είχαν ακολουθήσει μια πολιτική ανάδειξής τους ως ηγετικού στοιχείου στον ορθόδοξο κόσμο, διεκδικώντας, κατά κάποιο τρόπο, οι επαρχίες τους να αποτελέσουν το «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο», όπως εύστοχα την αποκάλεσε ο Ρουμάνος ιστορικός Νικολάι Γιόργκα. Φιλοδοξούσαν, δηλαδή, να παίξουν το ρόλο που έπαιζαν για τον ορθόδοξο κόσμο οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες. Η προώθηση δε της ελληνικής παιδείας αποσκοπούσε στο να ανακόψει και να απομακρύνει την επίδραση της σλαβικής γραμματειακής παράδοσης, που κυριαρχούσε τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες στις ηγεμονίες ως γλώσσα της διοίκησης και της διανόησης. Έτσι, από τη μια πλευρά λόγω του εμπορίου και από την άλλη λόγω της παιδείας, οι Έλληνες αποτελούσαν αξιόλογο τμήμα των ηγεμονιών και προνομιακό στοιχείο για τη δραστηριοποίηση στις ηγεμονίες.

Αυτές οι νευραλγικές επαρχίες διοικούνταν σταθερά από ντόπιους χριστιανούς, παρ' όλες τις περιπτώσεις απείθειας που έδειξαν οι τελευταίοι προς τον Οθωμανό σουλτάνο. Φαίνεται, όμως, ότι η εμφάνιση της ρωσικής δύναμης στα βόρεια σύνορα άλλαξε τα δεδομένα, σε συνδυασμό με την εξασθένιση της οθωμανικής στρατιωτικής δύναμης την ίδια εποχή. Ο πρώτος ρωσο-οθωμανικός πόλεμος το 1710-1711, που έληξε με νίκη των Οθωμανών, είχε ως αποτέλεσμα ο ηγεμόνας της Μολδαβίας, Δημήτριος Καντεμίρ, να κατηγορηθεί για προδοσία και να διαφύγει σε ρωσικό έδαφος. Ο ηγεμονικός θρόνος της Μολδαβίας δόθηκε τότε στο Νικόλαο Μαυροκορδάτο, γιο του Μέγα Διερμηνέα της Πύλης, Αλέξανδρου του «εξ απορρήτων». Από το 1711 οι Φαναριώτες θα διατηρήσουν υπό το συνεχές έλεγχό τους το θρόνο της Μολδαβίας και από το 1716 της Βλαχίας. Η Επανάσταση του 1821 θα σημάνει το τέλος της παρουσίας των Φαναριωτών στις θέσεις των ηγεμόνων. Δεν είναι δύσκολο να ερμηνευτεί η απόφαση των οθωμανικών αρχών. Οι ντόπιοι ηγεμόνες έδειξαν επανειλημμένα απείθεια σε μια περίοδο που οι Οθωμανοί υστερούσαν στρατιωτικά έναντι των αντιπάλων τους και άρα τα σύνορά τους ήταν περισσότερο επισφαλή από ποτέ. Χρειάζονταν, συνεπώς, υπάκουους ηγεμόνες. Οι Φαναριώτες, από την άλλη, στο πρόσωπο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου είχαν αποδείξει την πειθήνιά τους προς την οθωμανική εξουσία. Το ότι ήταν χριστιανοί ικανοποιούσε επίσης την οθωμανική πολιτική στις ηγεμονίες.

Η κατάληψη των δύο αξιωμάτων στις παραδουνάβιες ηγεμονίες ήταν ο τελικός σκοπός στην καριέρα ενός Φαναριώτη, ύστερα από την κατάληψη των άλλων δύο. Ο θρόνος, μάλιστα, της Βλαχίας είχε μεγαλύτερη αίγλη, λόγω του ότι επρόκειτο για μεγαλύτερη και πλουσιότερη επαρχία σε σχέση με τη Μολδαβία. Ενδιαφέρον έχει ότι η Μολδαβία πλήρωνε στο σουλτάνο ετήσιο φόρο 7.000 χρυσών νομισμάτων, ενώ η Βλαχία τα διπλάσια. Ωστόσο, το κόστος για τον κάτοχο του αξιώματος ήταν πολύ μεγαλύτερο, δεδομένου ότι στο παραπάνω ποσό προστίθεντο τα διάφορα ποσά που έδινε ο υποψήφιος για να δωροδοκήσει υψηλούς αξιωματούχους. Το 1750, μάλιστα, αναφέρεται ότι η μεν Μολδαβία κόστιζε στον κάθε υποψήφιο 30.000 χρυσά νομίσματα και η Βλαχία 45.000. Η αύξηση της φορολογίας προς το ντόπιο πληθυσμό, μέτρο στο οποίο κατέφευγαν οι Φαναριώτες ηγεμόνες, δεν απέφερε πάντοτε αποτέλεσμα. Γι' αυτό κι ένας εν ενεργεία ηγεμόνας δανειζόταν μεγάλα ποσά από μουσουλμάνους της Κωνσταντινούπολης και συχνά δεν κατάφερνε να ξεπληρώσει τα χρέη του μετά τη λήξη της θητείας του. Ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος, για παράδειγμα, μετά την καθαίρεσή του από ηγεμόνας της Βλαχίας το 1763 δεν είχε να φάει και συντηρούταν από τους άρχοντες, ενώ για να ξεπληρώσει τα χρέη του αναγκάστηκε να πουλήσει την περίφημη βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων και το σπίτι του στο Φανάρι. Σ' αυτή τη δυσάρεστη κατάσταση συνέβαλε και το γεγονός ότι ως ιδιαίτερα ανταγωνιστική θέση, ο θρόνος της Βλαχίας είχε μέσο όρο παραμονής στην εξουσία εξαιρετικά

σύντομο διάστημα, μόλις 2,4 χρόνια, ώστε να μην μπορεί ο κάτοχος να αποπληρώσει το υψηλό ποσό που είχε διαθέσει για να καταλάβει τη θέση. Σε δεκαεπτά περιπτώσεις, μάλιστα, η θητεία τους ολοκληρώθηκε μόλις μέσα σε έναν χρόνο.

Δύο διοικητικού χαρακτήρα αλλαγές συνέβησαν κατά τη διάρκεια του ενός και πλέον αιώνα κατοχής των δύο θέσεων από τους Φαναριώτες. Η πρώτη έλαβε χώρα το 1731, όταν η Πύλη με διάταγμά της καθόριζε ότι οι ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας θα διορίζονταν απευθείας από την Πύλη και δεν θα μεσολαβούσε εκλογή τους από συμβούλιο των ντόπιων προκρίτων (*βογιάρων*). Η πρακτική της εκλογής από το τοπικό συμβούλιο ίσχυε χωρίς διακοπή μέχρι τότε. Ωστόσο, από τη στιγμή που είχαν αναλάβει οι Φαναριώτες τα αξιώματα, η εκλογή γινόταν όλο και πιο εικονική, αφού, τελικά, ηγεμόνας διοριζόταν ο εκλεκτός της Πύλης. Το μέτρο του 1731 θεσμοποίησε μια προϋπάρχουσα κατάσταση, από την άλλη κατέστησε πιο άμεσο τον έλεγχο του κράτους επί των ηγεμονιών. Η δεύτερη αλλαγή συνέβη το 1819. Τότε εκδόθηκε ένας διοικητικός «κανονισμός» (*κανουναμές*). Σύμφωνα με αυτόν, η Πύλη τόνιζε ότι επειδή είχαν παρατηρηθεί φαινόμενα εξάπλωσης της παραχώρησης τίτλων από τους ηγεμόνες σε πολλά άτομα, θέλησε να βάλει ένα φρένο και να εκλογικεύσει το σύστημα. Γι' αυτό περιόρισε δραστικά τις οικογένειες, από τα μέλη των οποίων θα επιλέγονταν υποψήφιοι για τα τέσσερα κρατικά αξιώματα (Μ. Διερμηνέα Πύλης, Διερμηνέα Στόλου, ηγεμόνων Βλαχίας και Μολδαβίας). Ορίστηκαν, συνεπώς, με βάση τον «κανονισμό», οι οικογένειες: α) του εν ενεργεία ηγεμόνα της Μολδαβίας Σκαρλάτου Καλλιμάχη, β) του εν ενεργεία ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Δράκου Σούτσου, γ) του εν ενεργεία Διερμηνέα της Πύλης Μιχαήλ Σούτσου και δ) των τριών αδελφών του μακαρίτη Αλέξανδρου Μουρούζη. Σε κάποιες άλλες οικογένειες που αποκλείστηκαν, όπως του Ιάκωβου Αργυρόπουλου και του Χαντζερή, δόθηκαν τιμητικές αποζημιώσεις. Πριν από αυτή τη ρύθμιση στους θρόνους των παραδουνάβιων ηγεμονιών είχαν ανέλθει μέλη των οικογενειών Μαυροκορδάτου και Γκίκα (από 5 πρόσωπα), Καλλιμάχη (4), Υψηλάντη, Σούτσου και Ρακοβίτσα (από 3), Καρατζά, Μουρούζη και Χαντζερή (από 2) και Ρωσέτη (1), ενώ μια φορά ανήλθε ο Νικόλαος Μαυρογένης (ηγεμόνας Βλαχίας μεταξύ 1786-1790), με καταγωγή από την Πάρο.

Ο διορισμός ενός Φαναριώτη στους ηγεμονικούς θρόνους ακολουθούταν από μετακίνηση μιας αυλής κάποιων εκατοντάδων προσώπων στο παλάτι του ηγεμόνα που βρισκόταν αντίστοιχα στο Βουκουρέστι της Βλαχίας και στο Ιάσιο της Μολδαβίας. Επιπλέον, ο ηγεμόνας διατηρούσε κάποιο πρόσωπο ως εκπρόσωπό του στην Πύλη (*καπουκεχαγιάς*). Η όλη πολιτεία των Φαναριωτών δεν μπορεί να χαρακτηριστεί με μονοσήμαντο τρόπο, δηλαδή ως ευεργετική για το ντόπιο πληθυσμό ή ως τυραννική και καταδυναστευτική. Ασφαλώς οι ηγεμόνες προσπαθούσαν να επιβιώσουν μέσα σε ένα εντόνως ανασφαλές, βίαιο και ανταγωνιστικό περιβάλλον και συχνά ο ντόπιος πληθυσμός καλούταν να πληρώσει το τίμημα του αξιώματος. Οι κατηγορίες, κυρίως από την πλευρά της ρουμανικής ιστοριογραφίας, ότι η διοίκηση των Φαναριωτών ήταν φαύλη και ότι απομυζούσε φορολογικά τους ντόπιους, φαίνεται ότι ευσταθούν σε μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, δεν φαίνεται ότι ευσταθεί μια άλλη κατηγορία, της προσπάθειας εξελληνισμού των ντόπιων από τους Φαναριώτες. Από την άλλη πλευρά, η ελληνική ιστοριογραφία προσπάθησε να τονίσει το θετικά εκσυγχρονιστικό χαρακτήρα των Φαναριωτών για τον πληθυσμό των ηγεμονιών. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναφέρεται το παράδειγμα της «Ρεφόρμας», ενός συνταγματικού κειμένου του ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου (του 1740), με το οποίο μεταξύ άλλων μεταρρυθμιστικών διατάξεων προβλεπόταν η κατάργηση της δουλείας, ως σημαντική προσφορά των φαναριωτών ηγεμόνων στο ντόπιο πληθυσμό και ως επιχείρημα ότι οι ηγεμόνες ενδιαφέρονταν για τους υπηκόους τους και ασκούσαν ένα πολίτευμα «φωτισμένης δεσποτείας». Ωστόσο, το μεταρρυθμιστικό διάταγμα δεν είχε τόσο ανθρωπιστικά κίνητρα. Στόχος ήταν να επανέλθουν οι φυγάδες αγρότες της Βλαχίας, οι οποίοι είχαν αποδράσει από τις γαίες τους, προκειμένου να αποφύγουν την επαχθή φορολογία, αφήνοντας κατά 50% περίπου μειωμένο τον πληθυσμό της επαρχίας και ως εκ τούτου ελλιπώς καλλιεργούμενη τη γη.

Το νομοθετικό έργο τους ήταν το δεύτερο στοιχείο που επιστρατεύεται από την ελληνική ιστοριογραφία για να τεκμηριωθεί ο ισχυρισμός του φωτισμένου ηγεμόνα. Οι Φαναριώτες ηγεμόνες εξέδωσαν τέσσερα νομοθετικά κείμενα: α) το *Νομικόν Πρόχειρον* (1765) του Μιχαήλ Φωτεινόπουλου επί ηγεμόνα Βλαχίας Στέφανου Ρακοβίτσα. Οι πηγές του κώδικα ήταν το βυζαντινό δίκαιο και ειδικότερα τα *Βασιλικά*. β) *Συνταγματίον Νομικόν* (1780) επί Αλέξανδρου Υψηλάντη, ηγεμόνα Βλαχίας, το οποίο εκδόθηκε σε ελληνικά και ρουμανικά. Πηγή του ήταν το *Νομικόν Πρόχειρον* με προσθήκες διατάξεων εθιμικού δικαίου. γ) *Πολιτικός Κώδιξ του πριγκιπάτου* της Μολδαβίας (1817) επί ηγεμόνα Σκαρλάτου Καλλιμάχη. Ο κώδικας εκδόθηκε μόνο στα ρουμανικά και αποτελεί κωδικοποίηση διατάξεων από το βυζαντινό δίκαιο, αλλά κυρίως από το αυστριακό και το γαλλικό. δ) *Νομοθεσία του ηγεμόνος κυρίου Ιωάννου Γεωργίου Καρατζά* (1818) του Αθανασίου Χριστόπουλου που εκδόθηκε σε ελληνικά και ρουμανικά. Οι πηγές του ήταν το βυζαντινό και το γαλλικό δίκαιο και το *Συνταγματίον* του Υψηλάντη. Ουσιαστικά από τα τέσσερα κείμενα μόνο ο Κώδικας

Καλλιμάχη απομακρύνεται αρκετά από τη βυζαντινή νομική παράδοση και ενσωματώνει διατάξεις από το εθιμικό δίκαιο και από άλλα δυτικοευρωπαϊκά δίκαια. Ως εκ τούτου, οι ηγεμόνες μεταλαμπάδευσαν το βυζαντινό δίκαιο στις ηγεμονίες, χωρίς να προχωρήσουν σε κωδικοποίηση του εθιμικού δικαίου των ηγεμονιών, ώστε να αποτελέσει αυτό τη βάση του δικαιοδοτικού συστήματος.

Το τρίτο στοιχείο που προβάλλεται είναι η προσφορά των Φαναριωτών στην ελληνική παιδεία. Κατ' αρχήν θα πρέπει να σημειωθεί ότι κανένας Φαναριώτης του στενού πυρήνα, πέραν του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και του Σκαρλάτου Καρατζά (Μέγας Διερμηνέας μεταξύ 1765-1768 και 1770-1774), δεν είχε πανεπιστημιακή παιδεία. Επιπλέον, από τους 31 Φαναριώτες που διετέλεσαν ηγεμόνες Βλαχίας ή Μολδαβίας, μόνο τρεις ή τέσσερις θα μπορούσαν να θεωρηθούν λόγιοι. Γενικά, βέβαια, οι Φαναριώτες προώθησαν και ενίσχυσαν την παιδεία, ελληνική και ρουμανική, με διάφορους τρόπους: ίδρυση τυπογραφείων, χρηματοδότηση εκδόσεων ή και μεταφράσεων ξένων βιβλίων, χρηματική ενίσχυση των πριγκιπικών ακαδημιών Βουκουρεστίου και Ιασίου, πρόσκληση λογίων δασκάλων, εισαγωγή «νεωτερικών» μαθημάτων στα σχολεία των ηγεμονιών, με ιδιαίτερη έμφαση στη διδασκαλία ξένων γλωσσών. Μάλιστα, ο ηγεμόνας Βλαχίας Αλέξανδρος Υψηλάντης όρισε ως υποχρεωτικό μάθημα στα σχολεία τη διδασκαλία των γαλλικών. Μ' αυτό τον τρόπο ενίσχυσαν τις πολιτιστικές επαφές των κατοίκων των ηγεμονιών με την ευρωπαϊκή Δύση. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να υπερτιμάται το έργο τους. Οι Φαναριώτες ηγεμόνες δεν ήταν από τους κύριους εκφραστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αξίζει να σημειωθεί ότι αφενός υπήρχαν κορυφαίοι διαφωτιστές λόγιοι, όπως ο Κωνσταντίνος Κούμας ή ο Ευγένιος Βούλγαρης, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν ανεξάρτητα από τους Φαναριώτες ηγεμόνες, και αφετέρου υπήρξαν λόγιοι που δίδαξαν στις πριγκιπικές ακαδημίες κατά τη φαναριωτική περίοδο, όπως ο Ιώσηπος Μοισιόδακας ή ο Νικηφόρος Θεοτόκης, οι οποίοι δύσκολα θα εντάσσονταν στο φαναριωτικό κλίμα, καθώς συνάντησαν αντιδράσεις από τους ηγεμονικούς κύκλους και τελικά έφυγαν.

Κοινωνική συγκρότηση των Φαναριωτών

Το σώμα των Φαναριωτών δεν συγκροτήθηκε ευθύς εξαρχής, ούτε διατήρησε μια σταθερή εκπροσώπηση κατά τη διάρκεια της περιόδου ακμής τους. Εφόσον, εξάλλου, απουσιάζει ο όρος «Φαναριώτης» ως αυτοπροσδιορισμός της ομάδας, τότε είναι πολύ δύσκολο να προσδιορίσουμε πόσες και ποιες οικογένειες ανήκαν στους Φαναριώτες. Ο όρος «άρχων» που χρησιμοποιούταν συχνά για να προσδιορίσει αυτές τις ομάδες, είναι πολύ γενικός. Ήδη σε γαλλικό κείμενο του 1678, από συντάκτη καλά πληροφορημένο για την ελληνορθόδοξη κοινωνία της Κωνσταντινούπολης, αναφέρονται δεκαεννιά αρχοντικές οικογένειες. Από αυτές μόνο τρεις (Ρωσσέτη, Μαυροκορδάτου και Σούτσου) κατέλαβαν τον επόμενο αιώνα τα αξιώματα ηγεμόνων στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και μία οικογένεια (Ραμαδάνη) τη θέση του διερμηνέα του στόλου. Ακόμη περισσότερο, η εμφάνιση νέων οικογενειών στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και η διεκδίκηση και κατοχή των τεσσάρων αξιωμάτων οδήγησε σε ανανέωση του στελεχικού δυναμικού των Φαναριωτών. Μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η κυριαρχούσα οικογένεια ήταν αυτή των Μαυροκορδάτων. Ήδη, όμως, είχε κάνει την εμφάνισή του στην Κωνσταντινούπολη ένα δεύτερο σύνολο οικογενειών (Αριστάρχη, Καλλιμάχη, Χαντζερή, Μάνου, Μαυρογένη, Σκαναβή, Σχοινά), ενώ στο δεύτερο μισό του αιώνα εμφανίζονται οι οικογένειες Υψηλάντη, Μουρούζη και Ρίζου, όλες ταπεινής τραπεζούντιας καταγωγής. Για να τονιστεί ακόμη περισσότερο ο δυναμικός χαρακτήρας των φαναριωτικών οικογενειών θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι αυτές αρθρώνονταν σε ομόκεντρους κύκλους, έχοντας στο κέντρο τους τις ισχυρότερες, οι οποίες μονοπωλούσαν κατά καιρούς τα τέσσερα αξιώματα και ως εκ τούτου είχαν στενότερες επαφές με την Πύλη και μεγαλύτερο κύρος μεταξύ των ελληνορθοδόξων. Στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα δέκα ή δώδεκα οικογένειες μονοπωλούσαν αυτά τα αξιώματα. Όπως προαναφέρθηκε, γύρω στα μέσα του αιώνα προστέθηκαν νέες οικογένειες και υποχώρησαν άλλες. Έξω από αυτόν τον κύκλο υπήρχε άλλος, ο οποίος έδινε τα μέλη του ως αξιωματούχους στις αυλές των παραδουνάβιων ηγεμονιών και συνδεόταν με τον εσωτερικό κύκλο των ισχυρών φαναριωτικών οικογενειών. Τέτοιες οικογένειες ήταν για παράδειγμα των Βεντούρα, Βλαστού, Γουλιανού, Ρίζου, Ράλη, Ραγκαβή, Χρυσόσκουλου κ.ά.

Η γεωγραφική (και εθνοτική) προέλευση των φαναριωτικών οικογενειών δεν ήταν πάντα σαφής. Οι λόγιοι μπορεί να είναι δύο. Είτε το ότι όσοι παρουσίασαν την καταγωγή τους, την ωραιοποίησαν επί το αριστοκρατικότερον, είτε για όσους δεν ασχολήθηκαν με αυτό το θέμα, υπάρχει έλλειψη πηγών για την πριν από την έλευσή τους στην Κωνσταντινούπολη περίοδο. Η υιοθέτηση, τουλάχιστον εξωτερικά, της ελληνικής γλώσσας και της κουλτούρας ήταν προϋπόθεση για να εισαχθεί κάποιος στους φαναριωτικούς κύκλους. Αυτό συνέβαινε γιατί η ελληνική γλώσσα κατά την περίοδο ακμής των Φαναριωτών ήταν η γλώσσα της διανόησης

και του πλούτου για τους χριστιανούς Οθωμανούς υπηκόους. Έτσι, κάποιος πλούσιος που ήθελε να διεκδικήσει κύρος και δύναμη, θα έπρεπε εκτός από την ανάπτυξη συγγενικών δεσμών με φαναριώτικες οικογένειες να υιοθετήσει τους τρόπους συμπεριφοράς και την ελληνική γλώσσα και παιδεία, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί μέσα σ' αυτούς τους κύκλους. Η προσήλωση στην ορθόδοξη εκκλησία ήταν μια τελευταία προϋπόθεση. Ύστερα από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό το ότι οι φαναριώτικες οικογένειες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αυτονόητα ως «ελληνικές». Μέσα σ' αυτές βρίσκουμε ρουμανικές οικογένειες, οι οποίες εκούσια εξελληνίστηκαν, όπως των Ρακοβίτσα και των Καλλιμάχη. Υπήρχαν οικογένειες από τη Χίο, όπως οι Καρατζά και από τον Πόντο, όπως των Υψηλάντη, Μουρούζη και Χαντζερή, από την Ιταλία (απώτερη καταγωγή) όπως των Ρωσέτου και από την Αρμενία όπως των Αριστάρχη. Αναφέρθηκαν οι νησιωτικές, όπως των Μαυρογένη, ενώ άλλες είχαν αδιευκρίνιστη καταγωγή, όπως των μάλλον ηπειρωτών Γκίκα. Όσες, πάντως, είχαν κωνσταντινουπολίτικες ρίζες δεν προέρχονταν συνήθως από παλιές βυζαντινές οικογένειες, αλλά ήταν και ταπεινής καταγωγής, όπως οι Σούτσοι. Κατά συνέπεια, οι φαναριώτικες οικογένειες συνιστούσαν ένα εθνοτικό και γεωγραφικό μωσαϊκό, τυπικό της εποχής, που έβλεπαν την εμμονή τους στην ελληνική γλώσσα και παιδεία ως ένα χαρακτηριστικό της ομάδας τους και όχι, πάντως, με κριτήρια εθνικά.

Ο ρόλος της οικογένειας

Όσες φορές έγινε ως τώρα αναφορά σε Φαναριώτες συνοδευόταν από το ουσιαστικό «οικογένεια». Η οικογένεια έπαιζε καθοριστικό ρόλο στην επιβίωση των Φαναριωτών και η οικοδόμηση μιας οικογενειακής παράδοσης με το απαραίτητο γενεαλογικό δέντρο που οδηγεί σε κάποιον ένδοξο πρόγονο αποτελούσε στοιχείο σύμφυτο με την εξέλιξη αυτών των οικογενειών. Υπ' αυτή την έννοια μπορεί κανείς να θεωρήσει τους Φαναριώτες ως τις πρώτες αριστοκρατικές – με τη δυτική έννοια – οικογένειες της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ενδιαφέρον έχει ότι παρ' όλο που οι περισσότερες οικογένειες ήταν ταπεινής καταγωγής, προσπάθησαν παρ' όλα αυτά να βρουν ή να εφεύρουν προγόνους, που ήταν μέλη βυζαντινών αρχοντικών οικογενειών. Η κάθε οικογένεια διαμόρφωνε μια στρατηγική καριέρας για τα μέλη της. Η γαμήλια στρατηγική ήταν κρίσιμη. Η οικογένεια φρόντιζε προσεκτικά να συνάψει γάμους με μέλη άλλων οικογενειών, ανάλογα με τη συγκυρία, ανταγωνιστικών ή μη. Φρόντιζε, επίσης, τη μόρφωση των παιδιών της από μικρή ηλικία, κυρίως ως προς το θέμα της πολυγλωσσίας, μέσω φημισμένων οικοδιδασκάλων, ώστε να αποτελέσει κι αυτό εφόδιο για μια πετυχημένη καριέρα. Της μόρφωσης δεν εξαιρούνταν ούτε τα θηλυκά μέλη των οικογενειών, με συνέπεια αρκετές Φαναριώτισσες να διακρίνονταν για την παιδεία τους, όταν γενικά οι Ελληνίδες ζούσαν σε επίπεδο αγραμματοσύνης. Η οικογένεια, πέραν των γαμήλιων στρατηγικών, φρόντιζε να διατηρεί σχέσεις με κύκλους του πατριαρχείου και της Υψηλής Πύλης. Τα μέλη της οικογένειας γαλουχούνταν με την αίσθηση της ευγενικής καταγωγής της οικογένειας, με τη γνώση της αριστοκρατικής, αλλά και αυτοκρατορικής εθιμοτυπίας και με τη φροντίδα για την προστασία της οικογένειας έναντι των ανταγωνιστών. Ας υπομνησθεί ότι με τον όρο «οικογένεια» δεν εννοείται η πυρηνική οικογένεια, αλλά ένας ευρύτερος κύκλος μελών που συνδέονται με δεσμούς αίματος ή συγγένειας.

Το έντονο αριστοκρατικό στοιχείο που χαρακτηρίζει αυτές τις οικογένειες δεν οδήγησε στο να διαμορφωθεί ένα κοινό «πνεύμα [κοινωνικού] σώματος» (*esprit de corps*). Οι πηγές της εποχής αναφέρονται με τα μελανότερα χρώματα για τις ραδιουργίες και τις συκοφαντίες μεταξύ οικογενειών, οι οποίες έφταναν μέχρι και τη θανάτωση του αντιπάλου με κατηγορίες προδοσίας ή κακοδιοίκησης και διαφθοράς. Η έλλειψη αυτού του κοινού πνεύματος και του αισθήματος του συνανήκειν σε μια ομάδα, οδήγησε τους ιστορικούς να αναφέρονται στους Φαναριώτες ως ένα σύνολο ανταγωνιστικών οικογενειών κι όχι ως μια ενιαία κοινωνική ομάδα. Τα στοιχεία, ωστόσο, που ήταν κοινά για όλους συνοψίζονται στα εξής: α) Η (ευγενής) καταγωγή. Κάθε οικογένεια για να διεκδικήσει κύρος και δύναμη μέσα στη φαναριώτικη κοινωνία θα έπρεπε να έχει (ή να εφεύρει) αριστοκρατικούς προγόνους, αφού αυτό ήταν το κοινωνικό πρότυπο. Πέραν αυτού του τρόπου, η ευγένεια αποκτιόταν και με τη σύναψη δεσμών εξ αγχιστείας με ήδη προβεβλημένες φαναριώτικες οικογένειες. β) Η περιουσία. Η οικονομική άνοδος και η συσσώρευση πλούτου ήταν απαραίτητο στοιχείο για να διεκδικήσει η οικογένεια τα τέσσερα αξιώματα. Αναφέρεται αλλού ποια συνήθως ήταν η οικονομική βάση των Φαναριωτών. γ) Η άφιξη στην Κωνσταντινούπολη. Ακόμη κι αν μια οικογένεια είχε συσσωρεύσει πλούτο και μπορούσε να αποδείξει την ευγενική καταγωγή της, είναι η στιγμή της άφιξής της στην Πόλη που καθόριζε την είσοδο στον ανταγωνιστικό στίβο των Φαναριωτών. Αυτό είναι λογικό, αφού οι δύο πόλοι ισχύος των Φαναριωτών, οικουμενικό πατριαρχείο και Υψηλή Πύλη, βρίσκονταν εκεί. Γι' αυτό οι μηχανορραφίες και οι αποφάσεις για το διορισμό στα τέσσερα αξιώματα λάμβαναν χώρα στην οθωμανική πρωτεύουσα. Συνεπώς, και οι τρεις προϋποθέσεις ήταν απαραίτητες για να θεωρηθεί μια οικογένεια ως φαναριώτικη και να διεκδικήσει τα τέσσερα κρατικά αξιώματα.

Πολιτικο-οικονομικές συνιστώσες

Τα τέσσερα κρατικά αξιώματα, αλλά και άλλα δευτερεύοντα, ήταν προϊόν διαπραγμάτευσης, μηχανορραφιών και συκοφαντιών των προκατόχων. Ο αγώνας ήταν διαρκής, ο χρηματισμός των οθωμανικών αρχών συνεχής και η ανασφάλεια των αξιωματούχων ατέρμονη. Για να ανταποκριθεί ένα πρόσωπο σ' αυτές τις απαιτήσεις, χρειαζόταν μια οικονομική βάση. Δυστυχώς δεν μας είναι γνωστοί οι τρόποι ανόδου και συσσώρευσης πλούτου των διαφόρων φαναριωτικών οικογενειών. Όπως προαναφέρθηκε, κρίνοντας από τη στάση των φαναριωτικών κειμένων έναντι των οικονομικών απασχολήσεων, το εμπόριο θεωρούταν ως κάτι υποτιμητικό. Αν δεν πλούτισαν, τουλάχιστον συντηρούσαν την οικονομική επιφάνειά τους μέσω του τοκισμού χρημάτων. Σε δανειστικό κύκλο είχαν εμπλακεί ακόμη και οι Φαναριώτισσες, δανείζοντας σημαντικά ποσά σε ορθόδοξους ιεράρχες. Μ' αυτό τον τρόπο εξασφάλιζαν οι Φαναριώτες μια επικερδή και προνομακική τοποθέτηση στο χώρο της Εκκλησίας, τον οποίο χώρο έπρεπε να ελέγχει όποιος ήθελε να ασκεί ηγεμονικό ρόλο στην ελληνορθόδοξη κοινωνία. Οι στενοί δεσμοί των Φαναριωτών με την Εκκλησία αποτυπώνονται και στο ότι όταν κάποιος έχανε το αξίωμά του και περιέπιπτε σε κατάσταση φτώχειας, συντηρούταν από το κοινό ταμείο του πατριαρχείου. Η οικονομική ισχύς των Φαναριωτών συνεπώς ήταν το «πολιτικό χρήμα» που εξασφαλιζόταν μέσω της διαχείρισης των πολιτικών πραγμάτων, της άσκησης πολιτικών αξιωμάτων και της συγχρωτισμού των μελών τους με το διοικητικό μηχανισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η νευραλγικότητα των αξιωμάτων, ειδικά των δύο στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, έπαιξε το ρόλο της για να καταστεί επισφαλής και επικίνδυνη η θέση των Φαναριωτών. Πέραν των ανταγωνισμών μεταξύ τους, η ίδια η οθωμανική εξουσία ευνοούσε αυτή την κατάσταση, γιατί αφενός κέρδιζε από τη συχνή εναλλαγή των υποψηφίων για τα αξιώματα και τις δωροδοκίες που η κατοχή των αξιωμάτων συνεπαγόταν και αφετέρου διατηρούσε σε έναν συνεχή ανταγωνισμό διάφορες οικογένειες, χωρίς να επιτρέπει την επικράτηση κάποιας από αυτές. Ωστόσο είναι και οι πολιτικές συνθήκες που ευνόησαν την επισφάλεια των αξιωμάτων. Οι παραδουνάβιες ηγεμονίες ήταν το θέατρο των πολεμικών αναμετρήσεων μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απ' τη μια και Αυστρίας και Ρωσίας απ' την άλλη. Την περίοδο που κατείχαν οι Φαναριώτες τους ηγεμονικούς θρόνους, η μεν Βλαχία κατελήφθη από τους Ρώσους δύο φορές (1769-1774, 1806-1812) και μια από τους Αυστριακούς (1789-1791), η δε Μολδαβία τρεις φορές από τους Ρώσους (1739, 1769-1774, 1806-1812) και μία φορά από Ρώσους και Αυστριακούς (1788-1792). Η στάση των Φαναριωτών ηγεμόνων ήταν κρίσιμη, καθώς, για να μην κατηγορηθούν για προδοσία, θα έπρεπε να ταχθούν αναφανδόν εναντίον των Ρώσων, πηγαίνοντας αντίθετα με τη θέληση της πλειονότητας των μελών της ελληνορθόδοξης, αλλά και της ντόπιας χριστιανικής κοινωνίας. Το ότι δεκατρείς από τους σαράντα έξι Φαναριώτες που κατέλαβαν τους δύο ηγεμονικούς θρόνους αποκεφαλίστηκαν, αποδεικνύει το επικίνδυνο, επισφαλές, αλλά και βίαιο χαρακτηριστικό των αξιωμάτων. Ύστερα από τα παραπάνω αναρωτιέται κανείς γιατί οι Φαναριώτες διαγκωνίζονταν για την κατάληψη των αξιωμάτων. Όπως επιγραμματικά είχε σημειώσει ο ιστορικός Χρίστος Πατρινέλης, αυτό που έκανε τους Φαναριώτες να επιδιώκουν αυτές τις επισφαλείς θέσεις και επικίνδυνες ακόμη και για τη ζωή τους ήταν «η δίψα για εξουσία και για χρήματα, έπειτα η αγάπη για τη γλιδή και τη μεγαλοπρέπεια, και τέλος η ηγεμονική οικογενειακή παράδοση.»

Η πολιτική ιδεολογία των Φαναριωτών

Στη γενικότερη προσέγγιση της ελληνικής και διεθνούς ιστοριογραφίας για τους Φαναριώτες, η πολιτική τους ιδεολογία καταλάμβανε ένα σημαντικό τμήμα. Ο λόγος ήταν διότι, τουλάχιστον όσον αφορά τους Έλληνες ιστορικούς, η διακρίβωσή της σχετιζόταν άμεσα με την Επανάσταση του 1821 και τη στάση που τήρησαν οι Φαναριώτες έναντι του ελληνικού εθνικού προβλήματος. Η τελευταία θα καθόριζε την τελική αποτίμηση της ιστοριογραφίας για τους Φαναριώτες και την κρίση της για τη συμβολή τους στην ελληνική ιστορία. Οι πρόσφατα διατυπωθείσες απόψεις περί του θέματος αποτυπώνουν μια ισορροπημένη και ψύχραιμη στάση για το θέμα αυτό.

Το κατ' εξοχήν πολιτικό κείμενο γραμμένο από Φαναριώτη είναι τα *Φροντίσματα* του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του «εξ απορρήτων». Μέσα σ' αυτό διακρίνονται οι βάσεις της πολιτικής ιδεολογίας. Σε αντίθεση με ό,τι γραφόταν παλαιότερα, οι Φαναριώτες δεν ήταν οπαδοί του ιδεώδους της «φωτισμένης δεσποτείας». Αντιθέτως, η ιδεολογία τους κινούταν γύρω από μια ρεαλιστική αποτίμηση της πραγματικότητας. Η ειλικρινής πίστη στη νομιμοφροσύνη και την υποταγή στους Οθωμανούς ήταν η αφετηρία της πολιτικής δράσης τους. Ως εκ τούτου, η συνεργασία με την κρατική εξουσία ήταν το μείζον θέμα, σύμφυτο με το ένστικτο της επιβίωσης. Η έκφανση αυτή της πολιτικής βάσης ήταν η ακούσια ανάπτυξη μιας θεωρίας πολιτικής προσαρμογής, η οποία είχε ως πόλο τη συνεργασία με την πολιτική εξουσία και ως

παραμέτρους την άσκηση πολιτικής κατευνασμού και της εκμετάλλευσης με ευφυή τρόπο των αδυναμιών του αντιπάλου, προκειμένου να πετύχει το μέγιστο ευεργετικό αποτέλεσμα.

Πέραν της συνεργασίας με την οθωμανική εξουσία, οι Φαναριώτες, εκόντες άκοντες, οικειοποιήθηκαν μια «αυτοκρατορική ιδεολογία» συνεχιστών των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Σ' αυτό είχαν προηγηθεί οι προκάτοχοί τους Βλάχοι και Μολδαβοί ηγεμόνες. Ωστόσο, και οι ίδιοι οι Φαναριώτες μέσω της αναζήτησης συγγενικών δεσμών με επιφανείς βυζαντινές οικογένειες και με την υιοθέτηση εθιμοτυπίας και τίτλων από το Βυζάντιο προσπάθησαν να ενταχθούν σ' αυτή την αυτοκρατορική χριστιανική ιδεολογική παράδοση. Μέσα σ' αυτή τη συνάφεια, περισσότερο από μεταγενέστερους ή και από τον ευρύτερο κύκλο αυλοκολάκων και λιγότερο από τους ίδιους τους Φαναριώτες, διατυπώθηκε η ιδέα της «ανάστασης του Βυζαντίου». Η ιδέα αυτή κυριαρχούσε στη λαϊκή χρησιμολογία της εποχής και παρ' όλο που κάποιοι Φαναριώτες την ασπάζονταν, είμαστε μακριά από το να υποστηρίξουμε ότι αποτελούσε βασικό στοιχείο της πολιτικής ιδεολογίας τους.

Συνεχίζοντας αυτή τη σκέψη της «ανάστασης του Βυζαντίου», κάποιοι, αδιευκρίνιστο πότε, διατύπωσαν την άποψη ότι οι Φαναριώτες υποστήριζαν την εκ των έσω ανατροπή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή έστω τη σταδιακή και με ειρηνικό τρόπο υποκατάσταση των Οθωμανών Τούρκων από χριστιανούς στην ηγεσία της αυτοκρατορίας ή και στην ίδρυση ενός ελληνικού εθνικού κράτους. Η άποψη αυτή, η οποία είναι διαδεδομένη ακόμη και σε πρόσφατα δημοσιεύματα, δεν υποστηρίζεται από καμιά πηγή, ενώ φαίνεται ότι ο ίδιος ο Κ. Παπαρρηγόπουλος την πληροφορήθηκε για πρώτη φορά, χωρίς να την ασπάζεται, μόλις το 1878. Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι οι Φαναριώτες αναφορικά με την πολιτική ταυτότητά τους κινούνταν με βάση ένα δίπολο: ως προς το παρελθόν με τον ευσεβή οικουμενικό χριστιανικό λαό και ως προς το παρόν με την οθωμανική ταυτότητα.

Εναντι του εθνικού προβλήματος και της Επανάστασης του 1821 η στάση των Φαναριωτών κρίνεται ως υποτονική. Παρ' όλο που η περίοδος ακμής τους κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα συμπίπτει με την εμφάνιση της εθνικής ιδεολογίας στον οθωμανικό χώρο και την ολοένα και περισσότερο πολιτική και στρατιωτική διείδυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων, οι Φαναριώτες δέχονταν την πίεση των Ευρωπαίων για να συμπαραταχθούν μαζί τους ή να αναλάβουν δράση στις αρκετές απελευθερωτικές κινήσεις που συνέβησαν εκείνη την περίοδο. Οι ίδιοι, πάντως, φαίνεται να κρατούν αποστασιοποιημένη στάση. Γι' αυτό και οι εκθέσεις των ξένων διπλωματών βρίθουν από αρνητικά σχόλια και κρίσεις για τους Φαναριώτες. Αντίθετα, πριν από το 1798 ή και τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα κανένα ελληνικό κείμενο δεν στιγμάτισε την πολιτική στάση των Φαναριωτών. Στην πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και στον «Ρωσοαγγλογάλλο» και στην «Ελληνική Νομαρχία» οι Φαναριώτες θα καταγγελθούν ως εχθροί της ελευθερίας και της επανάστασης. Αυτή η στάση που διαμορφώθηκε σταδιακά στην κοινωνία θα οδηγήσει και τους Φιλικούς να διατηρήσουν μια επιφυλακτική στάση έναντι των Φαναριωτών. Από τους ελάχιστους Φαναριώτες που μυήθηκαν πριν από το 1821 στη Φιλική Εταιρεία ξεχωρίζουν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης – ο οποίος, πάντως, βρισκόταν στη Ρωσία από χρόνια – και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Αντίθετα, αξιόλογος αριθμός Φαναριωτών εντάχθηκαν στον Αγώνα αμέσως μετά την έκρηξή του.

Συμπεράσματα

Οι Φαναριώτες συγκρότησαν μια αριστοκρατία (χαρακτηρίστηκε μια *noblesse de robe*) στην ελληνορθόδοξη κοινωνία της Κωνσταντινούπολης εκμεταλλευόμενοι σειρά ευνοϊκών συνθηκών για την ανάδειξή τους. Η άμεση σύνδεσή τους με κρατικά αξιώματα τους έδωσε μια θεσμική χροιά στην όλη τους δράση. Το γεγονός ότι ανήλθαν για πρώτη φορά τόσο πολλοί χριστιανοί και για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα σε υψηλά κλιμάκια της οθωμανικής ιεραρχίας, δημιούργησε ένα πλέγμα θρύλων γύρω από τα πρόσωπά τους. Υπερτονίστηκε, για παράδειγμα, από τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία η προσφορά τους στον Ελληνισμό. Σήμερα είμαστε σε θέση να αποτιμήσουμε με ρεαλιστικό τρόπο τη δράση τους, λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύθηκαν.

Παρ' όλο που αποτέλεσαν ιδιόμορφο τμήμα της οθωμανικής πολιτικής ελίτ, οι Φαναριώτες κυρίως προεξήρχαν των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, και μάλιστα όσων διαβιούσαν ή εμπλέκονταν με το δίκτυο Κωνσταντινούπολη-παραδουνάβιες ηγεμονίες-νησιά του Αιγαίου. Ο έλεγχος που ασκούσαν στο πατριαρχείο τους έδινε έμμεσα τη δυνατότητα να διατηρούν μια πρωτοκαθεδρία συνολικά στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς του οθωμανικού χώρου και να θεωρούνται από αυτούς αναγνωρίσιμα μέλη μιας αριστοκρατίας. Η αντίληψη περί της ταυτότητάς τους προσδιοριζόταν από την αντίληψη που είχε η οθωμανική εξουσία γι' αυτούς τους πληθυσμούς. Έτσι, οι Φαναριώτες ήταν συνειδητά Οθωμανοί υπήκοοι και εξίσου συνειδητά μέλη

της ελληνορθόδοξης κοινωνίας της αυτοκρατορίας. Η διπλή αυτή συνείδηση τους οδηγούσε αφενός να αποστασιοποιούνται από επαναστατικές ενέργειες εναντίον του οθωμανικού κράτους και αφετέρου να προωθούν με διάφορους τρόπους την ελληνορθόδοξη παιδεία και την ορθόδοξη πίστη. Οι υπαρκτές εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν απλά τον κανόνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δ.Γ. Αποστολόπουλος, *Η εμφάνιση της σχολής του φυσικού δικαίου στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία*, τ. Α', Αθήνα 1980.
- του ιδίου, *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα 2003.
- Α. Βακαλόπουλος, «Οι Φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Αθήνα 1974, 117-123.
- *L' époque phanariote, Symposium*, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1974.
- Μ.Φ. Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί Φαναριωτών*, επιμ. Θ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1972.
- S. Zeros, "Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)", αδημ. διδ. διατριβή, Λυών 1990.
- Ν. Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, μετφρ. Γ. Καράς, Αθήνα 1985.
- Γ. Κουτζακιώτης, *Αναμένοντας το τέλος το κόσμου τον 17^ο αιώνα. Ο εβραίος μεσσίας και ο μέγας διερμηνέας*, Αθήνα 2011.
- Α. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών, των εις δώδεκα βιβλίων Η', Θ' και Ι' : ήτοι, Τα μετά Την Αλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870.
- D. Livianos, "Pride, prudence, and the fear of God: the loyalties of Alexander and Nicolas Mavrocordato", *Dialogos* 7 (2000), 1-22.
- Φ. Μαυροειδή, *Ο ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600). Κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες*, Ιωάννινα 1992.
- Χ.Γ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», στο: Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, *Ρωμοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Τρίτη Επιστημονική Ημερίδα, Αθήνα 2002, 15-52.
- C. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*, Berkley 2010.
- Μ. Σαρηγιάννης, «Οι Φαναριώτες και η οθωμανική παράδοση: επιδράσεις και στεγανά, 17^{ος}-18^{ος} αιώνες», στο: Γ. Σαλακίδης (επιμ.), *Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου*, Θεσσαλονίκη 2011, 305-322.
- Δ.Σ. Σούτσος, *Έλληνες ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας*, Αθήνα 1972.
- Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι των μεγάλων διερμηνέων του οθωμανικού κράτους*, Αθήνα 1865.
- Μ.-D. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, Paris 1983.
- Β. Σφυρόερας, *Οι δραγομάνοι του στόλου. Ο θεσμός – οι φορείς*, Αθήνα 1965.
- του ιδίου, «Οι Φαναριώτες. Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2^{ος}: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Διαφωτισμός – ιστορία της παιδείας – θεσμοί και δίκαιο*, Αθήνα 2002, 297-308.